

Schiller, Joanna

"Университетская идея в Российской империи XVIII-начала XX веков. Антология. Учебное пособие для вузов", сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов, Москва 2011 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 48, 220-227

2011

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Университетская идея в Российской империи XVIII– начала XX веков. Антология. Учебное пособие для вузов, сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов, РОССПЭН, Москва 2011, ss. 527.

Rzadko się zdarza w czasopi- smach o *stricte* naukowym profilu, by przedmiotem recenzji był wybór tekstów przygotowanych z intencją służenia jako pomoc dydaktyczna dla studentów. W tym jednak przy- padku mamy do czynienia z sytua- cją wyjątkową z kilku powodów. Przede wszystkim sama problematyka – truizmem będzie twierdze- nie, że współczesne uniwersytety przeżywają poważny kryzys ideo- wy, organizacyjny i programowy, rzecz to bowiem powszechnie wia- doma. Świadomość konieczności szybkiego dostosowania uniwersy- tetów do dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości społecznej, go- spodarczej i politycznej wywołuje ożywione dyskusje nad jego trady- cjami, współczesną kondycją i pro- jektami zmian, i jest to zjawisko ogólnoswiatowe. Jak jednak pod- kreśla w słowie wstępnym do ni- niejszego wyboru tekstów Bernd Bonwetsch, założyciel i dyrektor do 2009 r. Niemieckiego Instytutu Hi- storycznego w Moskwie, współwy- dawcy książki, problemy z transfor- macją kształcenia uniwersyteckiego są szczególnie wyraziste i zarazem trudne w krajach Europy Wscho-

dniej, a zwłaszcza na terenach byłe- go Związku Radzieckiego, łączą się bowiem z zasadniczymi przemiana- mi ustrojowymi. Do istotnych zja- wisk zachodzących w edukacji uni- wersyteckiej można zaliczyć: zmia- ny strukturalne związane z wpro- wadzeniem w życie Procesu Boloń- skiego, zmiany programów i metod nauczania w związku z ewolucją potrzeb edukacyjnych, a zwłaszcza z koniecznością przygotowania młodych ludzi do samokształcenia, niezbędnego w obliczu czekające- go ich dostosowywania się do ryn- ku pracy, zmiany w sposobach fi- nansowania uczelni, które sprowa- dzają się do ich komercjalizacji, a zarazem prowadzą do ostrej nie- raz między nimi rywalizacji, wre- szcie wielorakie napięcia wynikają- ce z umasowienia kształcenia uni- wersyteckiego, z wszelkimi tego procesu konsekwencjami, a doty- czą one szerokiej sfery życia poli- tyczno-społeczno-gospodarczego. Każdy, kto w jakikolwiek sposób związany jest z uniwersytetem, a więc również jego „klienci”, a tych jest potężna grupa, nie może pozostać obojętny wobec tak zasa- dniczych kwestii, dotyczących sa-

mej istoty tej instytucji. Dlatego, i to powód drugi bliższego przyjrzenia się rosyjskiemu wydawnictwu, krąg jego odbiorców powinien być szeroki, obejmujący wszystkich, których interesują kierunki przemian cywilizacyjnych współczesnego świata. Trzecim wreszcie powodem przedstawienia czytelnikowi tej publikacji jest żal, że w Polsce coraz rzadziej wydaje się tego typu monotematyczne wybory źródłowe z intencją zapoznania studentów, czy, szerzej, osób poszukujących na własną rękę głębszej, ewolucyjnej wiedzy, z wybranymi i ważnymi społecznie tematami. Jeśli nawet wiele osób uważa, że problem wyższej edukacji nie należy do tych ostatnich, warto je o tym przekonać. Sądzę jednak, że w ostatnim czasie coraz więcej ludzi uświadomiło sobie na własnym przykładzie zależność między typem, rodzajem i jakością zdobytego wykształcenia a perspektywą zatrudnienia, czyli standardem życia, satysfakcją zawodową i pozwalającą przeżyć emeryturą. Okazało się, że nie wystarczy mieć dyplom jakiegokolwiek uczelni, tytułować się magistrem, by znaleźć swoje miejsce na rynku pracy i spełnienie zawodowe. Obecna sytuacja „straconego pokolenia”, jak zaczęło się nazywać wchodzącą w ostatnich latach w życie rzeszę młodych ludzi, wśród których bezrobocie przekracza 20%, a 1/3 ogółu bezrobotnych, którzy nie ukończyli 27 lat, to absolwenci wy-

ższych uczelni, skłania do poważnego namysłu nad systemem wyższej edukacji. Oczywiście, nie sposób uznać, że tylko on jest winien bezrobociu młodzieży, ale z pewnością jest jednym z ważnych elementów przyczyniających się do istniejącej sytuacji.

Reformowanie oświaty wymaga, rzecz jasna, przede wszystkim dobrego zdiagnozowania aktualnych realiów i określenia perspektyw. Czasem jednak znajomość przeszłości służyć może wielką pomocą, zwłaszcza w przypadku instytucji o tak długich, kilkuwiekowych tradycjach, jak uniwersytet. W ciągu swego istnienia niejedną raz uniwersytety przechodziły poważne kryzysy, odradzając się w zmienionej, bardziej dostosowanej do rzeczywistości formie. Jednak „zmienionej” nie oznacza całkowicie innej i właśnie poszukiwanie dróg pogodzenia wypróbowanej przez wieki tradycji z wymogami współczesności jest głównym wyzwaniem dla reformatorów. Wiąże się z nim jeszcze inna kwestia, o której wspomniał w słowie do czytelników wyboru rektor Uniwersytetu Charkowskiego, Wil S. Bakirow. Zwrócił uwagę na zjawisko unifikacji zachodzące w różnych dziedzinach życia, w tym edukacji, tymczasem nie można zapominać o potrzebnej decentralizacji, która daje możliwość uwzględniania narodowych i lokalnych tradycji, gwarantuje większą elastyczność w reagowa-

niu na zmieniające się potrzeby. Postuluje zatem, by zwłaszcza w tych krajach, które modernizują swój system edukacyjny zgodnie z zasadami Procesu Bolońskiego, głównym zadaniem stało się przypomnienie, ponowne przemyślenie swoich narodowych tradycji, a dopiero potem, z ich uwzględnieniem, adaptowanie nowości, przy czym zasady łączenia „starego” z „nowym” powinny być poddane wszechstronnej społecznej dyskusji.

Wychodząc z takich przesłanek, inicjatorzy wydawnictwa – Niemiecki Instytut Historyczny w Moskwie, Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. W. Łomonosowa i Charkowski Uniwersytet Narodowy im. W. N. Karazina, postanowili odwołać się do historycznych tradycji rosyjskich uniwersytetów, do czasów, w których toczono burzliwe dyskusje nad organizacją, miejscem uniwersytetów w państwie i ich społeczną rolą w nadziei, że zainspirują współczesnych reformatorów.

W porównaniu z większością krajów europejskich, historia uniwersytetów rosyjskich jest stosunkowo krótka – myśleć o nich zaczęto dopiero u schyłku XVII w.; na początku XVIII w. pojawiła się pierwsza „jaskółka” w postaci petersburskiego Uniwersytetu Akademickiego, któremu jednak nie wszyscy badacze, m.in. jeden z autorów niniejszego wyboru, Andriej J. Andriejew, skłonni są przyznać

uniwersytecki status; w połowie XVIII w. powstał cieszący się opinią pierwszego Uniwersytet Moskiewski i dopiero na początku XIX w., mocą odgórnych, państwowych decyzji, ukształtowała się sieć uniwersytecka, z wyraźnie określonym miejscem uczelni w hierarchii edukacyjnej Imperium. Od tego momentu uniwersytety stały się ważnym narzędziem polityki oświatowej, naukowej i społecznej państwa, znaczącym ośrodkiem rozwoju nauki i poważnym czynnikiem kształtującym i mającym wpływ na społeczną świadomość. Nie jest przesadą twierdzenie Nikołaja I. Pirogowa, znakomitego chirurga, profesora uniwersyteckiego i zarazem reprezentanta świata urzędniczego jako kuratora okręgów naukowych, że rosyjskie uniwersytety stanowiły swoisty „barometr społeczeństwa”, skupiając jak w soczewce wszystkie najważniejsze procesy oraz konflikty społeczne i intelektualne.

To szczególne miejsce, jakie zajęły uniwersytety zarówno w polityce państwa, jak i z czasem w świadomości społecznej (oczywiście w ograniczonym sensie tego pojęcia) było głównym powodem ożywionych dyskusji nad ich kształtem, zadaniami i, zwłaszcza, relacjami między nimi a władzą, która powołała je do życia, utrzymywała, ale zarazem sprawowała nad nimi ścisłą kontrolę. Ważnym elementem w tych dyskusjach było

odwoływanie się do tradycji i współczesnego usytuowania uniwersytetów europejskich, zwłaszcza niemieckich, a celem poszukiwanie własnej drogi z uwzględnieniem cudzego dorobku i rodzimych uwarunkowań i potrzeb.

Jak piszą w przedmowie autorzy wyboru, głównym przesłaniem książki jest przyjrzenie się historii wyższej edukacji w Imperium Rosyjskim przez pryzmat rozwoju idei uniwersyteckiej (s. 10), mając tu na myśli całość refleksji o uniwersytecie jako takim, o jego celach i zadaniach, stosunkach wewnątrz korporacji, a także relacjach między środowiskiem uniwersyteckim a społeczeństwem i państwem. Głosów takich na przestrzeni ponad dwóch stuleci można znaleźć bez liku, co wymagało dokonania przemyślanej selekcji. W większości przypadków podjęte przez autorów decyzje trzeba uznać za słuszne, uwzględnili bowiem sporą część najważniejszych wypowiedzi z punktu widzenia ich doniosłości i rezonansu, z jakim się spotykały. Można byłoby oczywiście żądać więcej, ale wówczas i tak potężny objętościowo wybór stałby się wręcz monstrosny. Z punktu widzenia wartości źródłowej książki, trudniejsze decyzje wiązały się z koniecznością ograniczania rozmiarów jednostkowych wypowiedzi. Skłonność do nader obszernego, erudycyjnego prezentowania swoich przemyśleń niejednokrotnie

sprawiła, że poszczególne głosy przybierały rozmiary kilkudziesięciostronicowych artykułów lub wręcz całych książek. Zmusiło to autorów wyboru do usuwania całych partii tekstu, pozostawiając tylko te jego części, które uznali za kluczowe dla zrozumienia głównych punktów wyводу. Był to niewątpliwie zabieg konieczny, choćby biorąc pod uwagę możliwości percepcji współczesnego studenta czy przeciętnego czytelnika, ale obniżył, niestety, walory źródłowe wydawnictwa.

Całość zaprezentowanego w książce materiału została podzielona na 4 części. Kierując się kryterium chronologicznych etapów rozwoju rosyjskich uniwersytetów, autorzy wydzielili następujące rozdziały: rozdział I obejmujący okres od końca XVII w. do początku wieku XIX, rozdział II prezentujący dyskusje toczone w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w., rozdział III zawiera wypowiedzi pochodzące z drugiej połowy XIX w., a rozdział IV z początku XX w. Odpowiadają one w głównym zarysie ważnym zwrotom w dziejach uniwersytetów – od pierwszych postulatów dotyczących idei powołania Akademii Moskiewskiej do koncepcji stworzenia sieci uniwersyteckiej za Aleksandra I, okres przygotowywania i wprowadzania w życie Ustawy z 1835 r., następnie dyskusje towarzyszące opracowywaniu Ustaw z 1863 r. i 1884 r. i wreszcie wypowiedzi zrodzone na fali studenckich strajków u schyłku

XIX w., wydarzeń rewolucji 1905 r. i kolejnych przymiarek do przygotowania nowej ustawy uniwersyteckiej, której, mimo powstania kilku projektów, nie udało się wprowadzić w życie. Całość zamykają autorskie tłumaczenia wydawców memoriału Wilhelma von Humboldta *O wnutrienniej i wnieszniej organizacji wysszych naucznych uczeżdzenij w Berlinie*¹ oraz fragmentów pracy Friedricha Schleiermachersa *Razmyszlenia ob uniwersitietie w niemieckom smysle*². Decyzję ich zamieszczenia uzasadniają autorzy przekonaniem, że stanowią one najbardziej rozwinięte, teoretyczne uмотywowanie idei uniwersytetu klasycznego, łączącego zasadę kształcenia z uprawianiem nauki (s. 510).

Wydaje się, że w dużym stopniu na doborze tekstów zamieszczonych w wyborze zaważyły osobiste zainteresowania naukowe A. Andriejewa. Jednym bowiem z kluczowych zagadnień w jego obszernym już dorobku jest problem adaptacji w Rosji modelu uniwersytetu klasycznego³. Niektóre jego wnioski w tej materii mogą być kontrowersyjne, jak choćby dość fundamentalistyczne traktowanie pojęcia uni-

wersytetu, czy też teoretyczne ocenianie jakości rosyjskich uniwersytetów z punktu widzenia ich zbliżania się do modelu uniwersytetu humboldtowskiego. Wychodząc z takich przesłanek, Andriejew np. bardzo wysoko ocenił znaczenie Ustawy z 1835 r., którą postrzega jako zdecydowany „krok naprzód” w kierunku przejścia do ideału uniwersytetu klasycznego, uosabianego przez Uniwersytet Berliński, i ewolucji na drodze tworzenia rosyjskiego, narodowego uniwersytetu pod kontrolą i opieką państwa. Z jego akceptacją spotyka się nawet zniesienie w Ustawie sądu uniwersyteckiego i autonomicznych praw członków uczonej korporacji tylko dlatego, że nie było ich w Berlinie, z czego wynika, że jego zdaniem wewnętrzne uniwersyteckie sądownictwo sprzeczne jest z organizacją uniwersytetu klasycznego⁴. Wydaje się, że takie podejście jest zbyt formalistyczne, nie bierze bowiem pod uwagę odmienności, mówiąc najogólniej, środowisk, w jakich działały uniwersytety rosyjskie i niemieckie, przy czym i te ostatnie różniły się między sobą, czasem nawet zasadniczo.

¹ Oryginalny tytuł *Über die innere und äußere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin*, 1810. Tłumaczenie polskie *Organizacja instytucji naukowych*, [w] B. Andrzejewski, *Wilhelm von Humboldt*, Warszawa 1989, s. 240–250.

² Oryginalny tytuł *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn*, 1808.

³ Zob. np. A. Ю. Андреев, «Идея университета» в России (XVIII-начало XX в.), [w] *«Быть русским по духу и европейцем по образованию». Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII-начала XX в.*, сост. А. Ю. Андреев, Москва 2009, s. 9–31.

⁴ Ibidem, s. 20–21.

Nie ulega jednak kwestii, że w toczących się w Rosji dyskusjach na przestrzeni XVIII-początku XX w. odwoływanie się do organizacji i idei przyświecających uniwersytem niemieckim stanowiło nader ważny punkt odniesienia. Nie trzeba zatem dokonywać specjalnej selekcji, by dobrać wypowiedzi mające za punkt centralny rozważania porównujące organizację i zadania uniwersytetów rosyjskich i, mówiąc szerzej, europejskich. Uwidocznilo się to szczególnie w głosach zamieszczonych w rozdziale II, ale także w kolejnych, a więc głównie tam, gdzie dyskusje ogniskowały się wokół przygotowywania nowych ustaw uniwersyteckich.

Autorami opublikowanych w wyborze tekstów są zarówno przedstawiciele świata akademickiego, jak i urzędniczego, w tym głównie ministrowie oświecenia publicznego bądź kuratorzy okręgów naukowych. Spośród uczonych wymienić należy wypowiedzi Michaiła W. Łomonosowa, współtwórcy koncepcji organizacyjnej Uniwersytetu Moskiewskiego, Iwana I. Dawydowa⁵, Nikołaja Ch. Bungego, Nikołaja I. Kostomarowa, Dmitrija I. Kaczenowskiego, Konstantina D. Kawielina, Władimira I. Wernadskiego,

Jewgienija N. Trubieckoja, Klimenta A. Timiriazewa czy Leona Petrzyckiego. Wśród wysokiej rangi działaczy państwowych znaleźli się Michaił N. Murawjow, Wasilij N. Karazin, Siergiej S. Uwarow, Paweł A. Kapnist, od 1880 r. kurator Moskiewskiego Okręgu Naukowego, Piotr M. von Kaufman, w latach 1906–1908 minister oświecenia. Nie zabrakło także publicystów, w tym tak wpływowych jak Michaił Katkow, który, *nota bene*, przez pewien czas należał do świata akademickiego jako wykładowca Uniwersytetu Moskiewskiego, czy Nikołaj W. Speranskij, jeden z najzardliwszych krytyków państwowej polityki oświatowej na przełomie XIX i XX w. Są także historycy i myśliciele, jak dworski historiograf Nikołaj M. Karamzin czy publicysta, krytyk literacki i znawca niemieckiej filozofii Wissarion G. Bielinskij. Wielu zresztą spośród autorów w różnych okresach swego życia należało do jednego lub drugiego z tych dwóch środowisk, co bynajmniej nie oznacza, że zawsze identyfikowali się światopoglądowo ze swym aktualnym usytuowaniem życiowym. Najlepszym tu przykładem jest wspominany wyżej N. I. Pirogow, który nawet jako kurator

---

⁵ Jego rozprawę, zainspirowaną przez ministra oświaty Siergieja S. Uwarowa, którego intencją była obrona uniwersytetów przed zakusami ich likwidacji, *O naznaczeniu rosyjskich uniwersytetów i uczestnictwie ich w obywatelskim obrazowaniu* omówiła Kalina Bartnicka, „Jaki powinien być uniwersytet rosyjski?” *Sprawy uniwersyteckie w świetle ankiety Ministerstwa Oświecenia Narodowego w 1849 r.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1996, t. 37.

okręgów naukowych utożsamiał się i duchowo pozostawał członkiem korporacji profesorskiej, troszcząc się o zachowanie jej autonomicznego statusu. Są z kolei w antologii przytaczane wypowiedzi takich profesorów, którzy stawali w opozycji do opinii większości ze swych kolegów, broniąc rządowych koncepcji organizacji uniwersytetów. Do takich należy Nikołaj A. Lubimow, który w okresie przygotowywania Ustawy z 1884 r. gorąco optował za rozwiązaniami proponowanymi przez ministra Dmitrija A. Tołstoja właśnie dlatego, że jego zdaniem zbliżały one organizację uniwersytetów rosyjskich do niemieckich, stanowiących w jego pojęciu pożądaną ideal. Wielokrotne wypowiedzi w obronie przyszłej ustawy, które składają się na całkiem pokaźny tomik (w wyborze ogłoszono oczywiście tylko jedną z nich, najistotniejszą z punktu widzenia zawartej w niej koncepcji, *Mnienie po powodu pieriesmotra uniwersitetskogo ustawa*, z marca 1873 r.), naraziły go na poważny konflikt z poważną częścią profesury, a zarazem wywołały gorącą polemikę z ich autorem. Jeden z takich głosów polemicznych, autorstwa kolegi Lubimowa z Uniwersytetu Moskiewskiego, Władimira I. Guerriera, zamieszczono w recenzowanej antologii (*Swiet i tieni uniwersitetskogo byta*).

Z powyższych uwag można wyśnuć wniosek, że w uniwersytec-

kich dyskusjach główny udział brały dwa środowiska – akademickie i urzędnicze, i co ważniejsze, stały wobec siebie w wyraźnej opozycji. Rzeczywiście, taki obraz wyraźnie rysuje się z przedstawionych dokumentów. Im głębiej w wiek XIX, tym ostrzej rysują się odmienne wizje, czym ma być, jakie funkcje powinien pełnić i jak ma być zorganizowany uniwersytet w Rosji. O ile w wieku XVIII widoczna jest raczej w miarę zgodna współpraca nielicznych jeszcze przedstawicieli świata nauki ze światem urzędniczym, spojonych wspólnym dążeniem do zbudowania w Rosji instytucji służących szerzeniu oświaty i rozwojowi nauki, o tyle od drugiej ćwierci XIX w. stanowiska reprezentantów tych dwóch środowisk zaczynają się wyraźnie polaryzować, by na początku XX w. dojść do stadium ostrego konfliktu, wzmacnianego sytuacją polityczną państwa. Zasadniczym powodem tego konfliktu była, z jednej strony, odmienna wizja funkcji uniwersytetu, z drugiej nadmierna kontrola wewnętrznego życia uniwersytetów sprawowana przez nieufne i autokratyczne państwo. W tym sporze starty się – dominująca z punktu widzenia potrzeb państwa wizja uniwersytetów przede wszystkim jako ośrodków kształcenia, dostarczających fachowców służących temu państwu, z wysuwaną na plan pierwszy przez profesorów ich funkcją naukową, badawczą, zgod-

ną z humboldtowskim ideałem. Aby móc ją wypełniać, wykładowcy domagali się poszanowania autonomicznych praw uniwersyteckich, zapewniających wolność badania i nauczania, swobody intelektualnej, niekrępowanej względami politycznymi czy utylitarnymi.

Argumenty wysuwane w toczących się przez dziesiątki lat dyskusjach i sporach z dzisiejszej perspektywy wcale nie brzmią archaicznie. Wiele z nich, mimo zmian cywilizacyjnych, moglibyśmy dzisiaj powtórzyć, z myślą zasadniczą na czele – że próby odgórnego, państwowego zadekretowania wszystkich wypełnianych przez uniwersytety zadań, od spraw organizacyjnych po formy oceny dorobku dydaktycznego, a zwłaszcza naukowego, nie prowadzą do rozwoju i podniesienia poziomu nauki, ale wręcz przeciwnie, są źródłem rutynizacji, gry pozorów, wyrzekania się celów nowatorskich i ambitnych, bo niemieszczących się w narzucanych odgórnym schematach.

I jeszcze słów parę o edytorskiej stronie antologii. Jest ona ze wszech miar godna pochwały. Każdy rozdział opatrzony jest wprowadzeniem, w którym wydawcy kreślą historię kolejnego etapu rozwoju uniwersytetów rosyjskich. Wszystkie teksty poprzedzone są całkiem obszernymi informacjami o ich autorach oraz okoliczno-

ściach powstania i rezonansie zamieszczonych w antologii ich wypowiedzi. Są one także opatrzone przypisami informującymi o osobach, faktach, czy publikacjach wspomnianych w dokumentach, dzięki czemu nawet słabo czy wcale niezorientowany w realiach historycznych czytelnik może umiejscowić teksty w odpowiednich kontekstach. Większości informacji towarzyszą odnośniki bibliograficzne dające osobom zainteresowanym możliwość poszerzenia swych wiadomości o wspomnianych wydarzeniach. Jeśli dodać staranność opracowania, ładny papier, twardą okładkę, otrzymujemy książkę zwracającą uwagę również stroną wizualną. Jedynym, dość poważnym mankamentem jest brak indeksu osób. Przydałby się bardzo, szczególnie gdy wiele tekstów ma charakter polemiczny, gdzie autor przywołuje słowa swego adwersarza, lub, co zdarza się często, autorzy przypominają chlubne lub mniej chlubne zdarzenia z przeszłości rosyjskich uniwersytetów i udział w nich różnych osób.

Pozostaje więc postulować, aby i w naszej literaturze pojawił się podobny wybór prezentujący polskie dysputy wokół uniwersytetu jako przyczynek do współczesnych debat na temat jego przeszłości.

Joanna Schiller